

University of Tabriz

Contemporary Comparative Legal Studies

Online ISSN: 2821-0514

Volum: 16 Issue: 39

Summer 2025

Article Type: Research Article

Pages: 125-157

Study Compensation for Environmental Damage in the Legal Systems of Iran and Turkey

Fateme Azizzadeh¹

1. Assistant Professor, Law Department, Payam Noor University, Tehran, Iran

fatazizzadeh21@pnu.ac.ir

Abstract

One of the fundamental rights of individuals is the right to use a healthy environment as an inseparable part of the necessities of human life. However, the destruction and destruction of the environment by natural and legal persons, as well as natural disasters, has made the full use of this right difficult. In the present era, environmental protection has become a global challenge to the extent that the United Nations has listed environmental security as one of the seven factors of human security. Therefore, determining the indicators of environmental damage has become an important matter in the legal system of each country; therefore, in the legal systems of Iran and Turkey, the issue of compensation for environmental damage is foreseen in general and specific laws. Despite similarities in both legal systems, including in the method of compensation for damage, they also differ in many ways. In the Iranian legal system, the basis for compensation for damage is the theory of fault based on general laws, while in Turkey, the theory of no fault is explicitly foreseen in the environmental law of this country. In addition, there is more attention to the green economy as a suitable solution for sustainable development in Turkey. Citizens and non-governmental organizations also play a more active role as environmental advocates in Turkey. In this article, an attempt has been made to examine the principles of civil liability and its compensation methods in both systems, using an analytical and descriptive method, while expressing generalities such as reviewing legislative policies.

Keywords: *fault, liability without fault, compensation for damage, environment, green economy.*

Received: 2025/02/12

Received in revised form: 2025/08/11

Accepted: 2025/08/25

Published: 2025/09/09

DOI: 10.22034/law.2025.65868.3459

Publisher: University of Tabriz

law@tabrizu.ac.ir

بررسی جبران خسارت زیست‌محیطی در نظام حقوقی ایران و ترکیه

فاطمه عزیززاده^۱

fatazizzadeh21@pnu.ac.ir

۱. استادیار گروه حقوق دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

چکیده

یکی از حقوق بنیادین افراد، حق استفاده از محیط زیست سالم به‌عنوان بخش جدایی‌ناپذیر ملزومات حیات بشری است، لکن تخریب و نابودی محیط زیست به‌وسیله اشخاص حقیقی و حقوقی و نیز حوادث طبیعی، بهره‌گیری کامل از این حق را با دشواری‌هایی مواجه کرده است. در عصر حاضر، حفاظت از محیط زیست به یک چالش جهانی تبدیل شده است تا جایی که سازمان ملل متحد یکی از هفت عامل امنیت انسانی را امنیت زیست‌محیطی شمرده است. از این رو، تعیین شاخص‌های خسارات زیست‌محیطی به امر مهمی در نظام حقوقی هر کشور تبدیل شده است؛ لذا در نظام حقوقی ایران و ترکیه بحث جبران خسارات مربوط به محیط زیست در قوانین عام و خاص پیش‌بینی شده است. با وجود شباهت‌هایی در هر دو نظام حقوقی از جمله در نحوه جبران خسارات، از بسیاری جهات نیز با هم تفاوت دارند. در نظام حقوقی ایران مبنای جبران خسارت با تکیه بر قوانین عام نظریه تقصیر است، در حالی که در ترکیه نظریه بدون تقصیر به‌صراحت در قانون محیط زیست این کشور پیش‌بینی شده است. به‌علاوه، توجه به مقوله اقتصاد سبز به‌عنوان یک راهکار مناسب توسعه پایدار در ترکیه بیشتر است. شهروندان و سازمان‌های غیردولتی نیز به‌عنوان دادخواهان زیست‌محیطی در ترکیه نقش فعال‌تری دارند. در این مقاله به روش تحلیلی-توصیفی سعی شده است ضمن بیان کلیاتی، همچون بررسی سیاست‌های تقنینی، به مطالعه مبانی مسئولیت مدنی و شیوه‌های جبران آن در هر دو نظام پرداخته شود.

واژگان کلیدی: اقتصاد سبز، تقصیر، جبران خسارت، محیط زیست، مسئولیت بدون تقصیر.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۱/۲۴ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۵/۱۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۰۳ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۶/۱۸

DOI: 10.22034/law.2025.65868.3459

law@tabrizu.ac.ir

ناشر: دانشگاه تبریز

مقدمه

در سال‌های اخیر، پیشرفت‌های صنعتی، فناوری و رشد اقتصادی دامنه ناپودی محیط زیست را توسعه داده است. بدتر شدن کیفیت محیط زیست، گرم شدن کره زمین و تغییرات آب‌وهوایی، تهدیدی جدی برای آیندگان است.^۱ در این میان، برخی از اندیشمندان حوزه حقوق محیط زیست، برای مبارزه با این وضعیت بحرانی و حمایت مطلوب‌تر، پیشنهاد جرم‌انگاری اکوساید (بوم‌زدایی)^۲ را مطرح کردند تا به‌عنوان «جنایتی علیه صلح» در صلاحیت یک دادگاه کیفری بین‌المللی قرار گیرد. از این رو، زمان آن رسیده است که قلمرو حمایت کیفری از هنجارهای حقوق بشر به نسل سوم حقوق بشر توسعه یافته، نقض شدید و گسترده حق بر محیط زیست سالم نیز به‌عنوان یک جنایت بین‌المللی شناسایی شود.^۳ این درحالی است که یکی از مهم‌ترین شاخصه‌هایی که در حال حاضر به شکل گسترده ملاک مقایسه کشورهای بوده و در زمینه حفاظت از محیط زیست، سالانه منتشر می‌گردد، «شاخص عملکرد محیط زیست» است. این شاخص مکانیسم قدرتمندی را در جهت بهبود مدیریت، سیاست‌گذاری، تصمیم‌گیری و تعیین راهبردهای زیست‌محیطی فراهم می‌سازد. شاخص عملکرد محیط زیست متشکل از دو هدف کلان شامل سلامت و پایداری محیط زیست بوم‌ها است.^۴ گسترش آلودگی‌ها و افزایش ورود زیان به محیط زیست، موجب ضروری‌تر شدن توجه به خسارات زیست‌محیطی و نحوه جبران آن شده است. خسارات زیست‌محیطی به معنای آسیب رساندن به یک مکان و یا یک قلمرو است که با عواقبی مانند آلودگی هوا، خاک و آلودگی هسته‌ای و غیره همراه است.^۵ این قبیل خسارات به سبب ویژگی‌ها و ماهیتی که دارند، نیازمند مبنا و نحوه جبران مناسب خسارات

1. Selin Demir & et al, "Environmental Quality and Health Expenditures Efficiency in Türkiye: the Role of Natural Resources", *Environmental Science and Pollution Research*, Vol.30 (2022), p1517.

۲. اکوساید به معنای آسیب‌رسانی یا ناپودی گسترده، شدید و ماندگار زیست‌بوم یا عناصر سازنده آن است؛ به نحوی که بهره‌مندی مسالمت‌آمیز از محیط زیست را مختل، ادامه زیست گونه‌های موجود در آن اکوسیستم‌ها را با مخاطره همراه می‌سازد. ضرورت جرم‌شناختی اکوساید هنگامی مجاز است که امکان استفاده از ضمانت‌های اجرای دیگر از قبیل ضمانت‌های اجرایی مدنی، اداری یا سیاسی فراهم نباشد.

۳. غلامرضا قلی‌پور و نسرین مهرا، «جنایت اکوساید؛ گذشته، حال و آینده»، پژوهش حقوق کیفری، ش ۳۰ (۱۳۹۹)، ص ۴۵-۴۶.
۴. ایران غازی و اعظم ملایی، «ناپایداری زیست محیطی در خاورمیانه و چالش‌های سیاست‌گذاری مدیریتی و فرهنگی: مطالعه مقایسه‌ای با ایران، ترکیه و عربستان»، *علوم سیاسی*، ش ۳۹۷ (۱۳۹۵)، ص ۱۲۳.

5. Yalda Khalatbari & Abbas Poorhashemi, "Environmental Damage: Challenges and Opportunities in International Environmental Law", *CIFILE Journal of International*, No. 1, (2019), p. 21.

هستند. خسارات یادشده اغلب «غیرقابل جبران»، «دیرپا» و از لحاظ بار اثباتی مشکل هستند؛ دو موضوع مهمی که در حقوق ایران به آن توجه لازم نشده است. در خصوص اولی، هنوز نص صریحی پیش‌بینی نشده است و در مورد دومی نیز برای جبران خسارت همچنان از روش‌های سنتی مانند پرداخت‌های پولی و اعاده به وضع سابق استفاده می‌شود؛ اما با توجه به ویژگی‌های خسارات زیست‌محیطی، نحوه ارزیابی آن و روش‌های جبران سنتی نارسایی‌هایی دارد. در روند جبران این قبیل خسارات، بسیاری از مفاهیم اساسی همچون «سطح خسارت»، «ماهیت» و «محدوده آن» باید مورد توجه قرار گیرد. خسارت در حوزه حقوق محیط زیست مفهوم وسیع‌تری از آسیب به محیط دارد؛ بنابراین می‌توان خسارت محیط زیست را به ضرر و زیان به تمام محیطی که انسان به‌طور مستقیم و غیرمستقیم به آن وابسته است و زندگی و فعالیت‌های او در ارتباط با آن است، خواه محیط زیست طبیعی باشد یا انسانی تعریف کرد. به این ترتیب، می‌توان گفت زبانی که در نتیجه فعل یا ترک فعل اشخاص حقوقی و حقیقی و یا در اثر بروز حوادث طبیعی به محیط زیست وارد می‌شود، خسارت محیط زیست قلمداد می‌شود.

با تأکید بر پیشرفت‌های گوناگون صنعتی و اقتصادی که موجب گسترش آلودگی‌های مختلف و معضلات بی‌شمار زیست‌محیطی شده است، باید پذیرفت که توجه به روش‌های نوین جبران خسارت امری ضروری است. از اقتصاد سبز می‌توان به‌عنوان یکی از روش‌های نوین یاد کرد. این مقوله نه تنها پاسخی به چالش‌های پیش روی جامعه جهانی است، بلکه تحقق توسعه پایدار را نیز تسهیل می‌نماید. از جمله اهداف اقتصاد سبز می‌توان به توجه به انتشار گازهای گلخانه‌ای، حفظ منابع طبیعی، توجه به اهداف انصاف و عدالت اجتماعی اشاره کرد.^۶

در خصوص جبران خسارت زیست‌محیطی آثار پژوهشی زیادی اعم از کتاب و مقالات به‌رشته تحریر درآمده است که همه این مقالات در سایت‌ها قابل دسترسی است. در این مقاله سعی شده است نظام حقوقی جبران خسارت بین دو کشور ایران و ترکیه مطالعه شود. با بررسی‌هایی که نویسنده انجام داده، معلوم شده تاکنون در خصوص جبران خسارات

۶. محمد جعفری مجد و همکاران، «روش‌های جبران خسارات زیست محیطی بر مبنای اصول اخلاقی محیط زیست: در نظام حقوقی ایران»، پژوهش‌های اخلاقی، ش ۱ (۱۳۹۶)، ص ۷۳.

۷. محمدحسین رضائی قوام‌آبادی، «اقتصادسبز: گامی به سوی تحقق توسعه پایدار در حقوق بین‌الملل محیط زیست»، دانشنامه حقوق اقتصادی، ش ۶ (۱۳۹۳)، ص ۱۱۷-۱۱۹.

زیست‌محیطی ترکیه کار پژوهشی در قالب مقاله صورت نگرفته است؛ لذا انجام این کار می‌تواند اطلاعات جدیدی در خصوص محیط زیست این کشور به مخاطبان ارائه نماید. همچنین ضرورت انجام این تطبیق این بود که مشخص شود از جهات مختلف زیست‌محیطی، اعم از سیاست تقنینی، مبانی زیست‌محیطی، خواهان‌های اقامه دعوا و روش‌های جبران خسارات، چه تفاوت و شباهت‌هایی در نظام حقوقی این دو کشور وجود دارد. بررسی‌ها نشان داده است که ترکیه از مقررات زیست‌محیطی محکم و قاطع‌تری در خصوص مبانی و نحوه جبران خسارت بهره می‌برد و می‌توان از مقررات این کشور به‌عنوان الگو استفاده نمود و خلأها و کاستی‌های حقوق ایران را پوشش داد.

بنابراین، در مقاله حاضر مهم‌ترین پرسش‌هایی که مطرح می‌شود این است که اولاً سیاست تقنینی و کیفری دو نظام حقوقی ایران و ترکیه در زمینه محیط زیست و جبران خسارت چگونه است؟ ثانیاً مبانی نظری مسئولیت زیست‌محیطی در هر کشور کدام است و چه شرایطی برای جبران خسارت و شیوه دادخواهی پیش‌بینی شده است؟

۱. سیاست تقنینی

در سیاست‌های مرتبط با محیط زیست یکی از شیوه‌های تأثیرگذار در راستای جلوگیری از آلودگی محیط زیست، استفاده از ضمانت‌های اجرای حقوقی اعم از کیفری و غیرکیفری است که در ادامه به آن پرداخته خواهد شد.

۱.۱. ضمانت اجرای حقوقی

در ایران، در قالب مقررات و برنامه‌های پنج‌ساله، کوشش‌هایی در راستای حفاظت از محیط زیست و کاهش آلودگی‌ها صورت پذیرفته است. طبق اصل ۵۰ قانون اساسی، حفاظت از محیط زیست که نسل امروز و نسل‌های بعدی باید در آن زندگی رو به رشدی داشته باشند وظیفه عمومی محسوب شده، هرگونه فعالیت اقتصادی و غیراقتصادی، اگر با آلودگی محیط زیست یا تخریب غیرقابل جبران آن ملازمه پیدا کند، ممنوع است. بنابراین، قوانین متعدد و فراوانی (هرچند به‌طور پراکنده) در مورد محافظت از محیط زیست تصویب گردیده که در آن تلاش شده است تمام ابعاد محیط زیست مدنظر قرار گیرد. قانون هوای پاک مصوب ۱۳۹۶، آخرین اراده

قانون‌گذار در این عرصه است که در قیاس با قوانین گذشته از جمله قانون نحوه جلوگیری از آلودگی‌های هوا مصوب ۱۳۷۴، نوآوری‌های زیادی به همراه دارد.^۸

در ترکیه، به موجب ماده ۵۶ بخش «الف» قسمت هشتم از فصل سوم قانون اساسی ۱۹۸۲^۹ «هرکس حق زندگی در محیط زیستی متعادل و سالم را دارد. بهبود محیط زیست طبیعی و جلوگیری از آلودگی محیط زیست تکلیف شهروندان و دولت است»^{۱۰}. به همین منظور تلاش شده است دانش زیست‌محیطی مردم بالا رود تا به دنبال آن آسیب به محیط زیست کاهش یابد.^{۱۱} دولت ترکیه نیز اقداماتی در حفظ محیط زیست انجام داده است. در کنگره اقتصادی از میر در سال ۱۹۲۳، ارتباط میان مردم، طبیعت و رشد اقتصادی به‌طور ویژه مورد توجه قرار گرفته است.^{۱۲} علاوه بر این، ترکیه در بسیاری از کنوانسیون‌های بین‌المللی محیط زیست شرکت داشته و تعهدات آنها را پذیرفته است. در سطح داخلی نیز در قانون مدنی، مقرراتی غیرمستقیم در حفظ محیط زیست در قالب حق همسایگی انعکاس یافته است. در سال‌های بعد از ۱۹۲۶ مقررات مستقیم و غیرمستقیم بسیاری در خصوص محیط زیست در قوانین مختلف از جمله قانون جنگل، ماهیگیری، منطقه‌بندی، شهرداری، قانون سلامت عمومی، گنجانده شده است. یکی از اولین متن‌ها در مورد مشکلات زیست‌محیطی برنامه پنج‌ساله سوم (۱۹۷۴-۱۹۷۸) است. پس از دهه ۸۰ میلادی، تعداد مقررات قانونی در مورد محیط زیست به سرعت افزایش یافت. با اجرایی شدن «قانون زیست‌محیطی» در سال ۱۹۸۳^{۱۳}، چارچوب کلی قانون‌گذاری و مدیریت زیست‌محیطی تعیین شد.^{۱۴}

۸. عبدالمجید سودمندی، «بهبود ضوابط کیفی و نوآوری‌های قانون هوای پاک در مقایسه با قانون نحوه جلوگیری از آلودگی هوا»، پژوهش حقوقی کیفی، ش ۲۷ (۱۳۹۸)، ص ۹.

۹. Türkiye Cumhuriyeti Anayasası of 1982.

۱۰. علی مشهدی، حقوق اساسی محیط زیست: مطالعه تطبیقی، (تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های حقوقی شهردانش، چ ۱، ۱۳۹۸)، ص ۱۸۸.

۱۱. Elif Bakar & Mehmet Akcaalan, Historical Background of Secondary School “Environmental Education and Climate Change Lesson” in Türkiye, Bartın University Journal of Faculty of Education, No. 12, (2023), p. 498.

۱۲. Ekin Kurtic, Criminalizing Environmental Activism in Turkey, Middle East Brief, No. 144, (2022), p. 2-3.

۱۳. Turk Cevre Kanunu of 1983.

۱۴. G. Funda GoKce & et al, Environmental Policies Applied in Turkey, *Vlmarsh - A b-Annual Peer-Reviewed Refereed Journal*, No. 12, (2021), p. 37.

آنچه مسلم است در هر کشوری، توسعه اقتصادی بر توسعه زیست‌محیطی ارجحیت دارد و لذا علی‌رغم حجم زیاد قوانین از نظر کمی، قوانین زیست‌محیطی از کیفیت چندانی برخوردار نیستند. به همین دلیل سعی شده است که هم وضع مقررات زیست‌محیطی با کارشناسی دقیق‌تر و دور از هرگونه شتاب‌زدگی در توسعه صورت گیرد و هم اینکه دولت‌ها مقررات مربوط به ضمانت‌های اجرای خود را به سمت ابزارهای اجباری جدید سوق دهند. در سال‌های اخیر در ترکیه در راستای مقررات‌زدایی، تلاش شده است که ابزارهای اجباری جدیدی در کنار ابزارهای اجباری سنتی^{۱۵} استفاده گردد. از جمله این کارها می‌توان به استفاده از مالیات به‌جای جریمه، بازیافت زباله، کاهش مصرف پلاستیک، توجه به فناوری‌های سبز و ارتقای مسئولیت اجتماعی در برابر محیط زیست یاد کرد.^{۱۶}

در مقابل، در ایران برای محافظت از محیط زیست بیشتر به ابزارهای اجباری سنتی (دستور و کنترل) دولتی در قالب جریمه، مجازات و تعطیل کردن آلاینده‌ها تکیه می‌شود. انتخاب این قبیل ابزارها به‌واسطه تلقی حفظ محیط زیست به‌عنوان یک امر حاکمیتی است. قانون‌گذار باید به فکر افزودن مقرراتی در خصوص استفاده از ابزارهای غیراجباری در قالب ابزارهای اقتصادی باشد، همچون اعطای یارانه به کالاهای سبز، کمک‌های مالی و فنی برای تجهیز کردن واحدهای آلاینده به فناوری‌های سالم به‌عنوان مشوق اقتصادی، ابزار اجتماعی در قالب آموزش و فرهنگ‌سازی، حمایت از مؤسسات سبز و ارتقای مشارکت اشخاص غیردولتی. این ابزارها ضمن کاهش هزینه‌های اقتصادی و اجتماعی، اثر بهتر و هزینه کمتری در حفاظت از محیط زیست دارند. جا دارد ضمانت اجرای حقوقی در ایران ترکیبی از هر دو ابزار شود تا کارآمدی قوانین نیز دوچندان گردد.

۲.۱. ضمانت اجرای کیفی

جرائم محیط زیستی، تهدید جدی برای توسعه پایدار، صلح و امنیت است و یقیناً امنیت و

۱۵. ابزارهایی هستند که دولت با توسل به اصل اقتدار عمومی به‌طور یکجانبه مقررات الزام‌آوری را برای حفاظت محیط زیست اجرا می‌کند.
16. V. Acibuca and A. Kaya (2024). "Environmental Awareness and Attitudes of University Students: The Case of Türkiye", *Journal of Agricultural Sciences*, No. 1 (2024), p. 237.

حقوق بشر را تضعیف می‌کند.^{۱۷} در ایران، با نگاهی به قوانین عمومی و اختصاصی می‌توان فهمید که برای مجازات مرتکبان جرائم زیست‌محیطی، ضمانت‌های اجرای کیفری متعددی در قالب حبس مانند ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ در خصوص اقدام علیه بهداشت عمومی و آلوده کردن محیط زیست؛ ماده ۶۸۰ در باب اقدام علیه حیوانات و جانوران وحشی حفاظت‌شده و جزای نقدی در ماده ۸۶۶ و ۶۸۰ قانون پیش‌گفته؛ تبصره ۲ ماده ۱۶ قانون هوای پاک ۱۳۹۶ در خصوص صدور گزارش خلاف واقع آزمایشگاه‌ها؛ تعلیق موقت یا دائم پروانه فعالیت در تبصره ۳ ماده ۶ قانون هوای پاک در خصوص تخلف مراکز معاینه فنی و تعطیلی موقت واحدهای تولیدی در تبصره یک ماده ۱۷ در خصوص فراهم کردن موجبات آلودگی هوا از سوی صاحبان این واحدها پیش‌بینی شده است.

قانون کیفری ترکیه مصوب ۱۸۲۰۰۴ نیز به فهرست‌بندی جرائمی می‌پردازد که برخی از آنها عمدی و برخی غیرعمدی علیه محیط زیست صورت می‌گیرد و مجازات آنها حبس و جزای نقدی است. برای نمونه در بند نخست ماده ۱۸۱ قانون یادشده برای افرادی که عامدانه علی‌رغم روند فنی مقرر در قوانین، آشغال و زباله را به زمین، آب یا هوا می‌اندازند و به این ترتیب موجب آلودگی محیط می‌شوند، مجازات حبس ۶ ماه تا ۲ سال پیش‌بینی شده و نیز در بند دوم برای مشارکت افراد در انتقال زباله در داخل کشور بدون مجوز، حبس تعیین شده است. در ماده ۱۸۲ نیز برای انجام اعمال غیرعمدی آسیب‌زننده به محیط زیست همین مجازات در نظر گرفته شده است. در ماده ۲۰ قانون محیط زیست ۱۹۸۳،^{۱۸} جریمه‌های اداری برای آلوده‌کنندگانی که تأسیساتی را بدون کسب مجوز مستقر کرده یا علی‌رغم لغو مجوزشان همچنان به فعالیت خود ادامه داده و نیز آنهایی که تأسیسات را بدون اجازه تغییر داده‌اند، پیش‌بینی شده است. اگر این اقدامات ظرف سه سال تکرار شود، میزان جریمه در تکرار برای اولین بار دو برابر و برای دفعات بعد سه برابر خواهد بود.

از نکات قابل توجه در مقایسه بین ضمانت اجرای کیفری این دو کشور، حذف مجازات حبس

۱۷. پیمان نمایان و سبحان طیبی، سنجش تطبیقی گفت‌وگو دیپلماسی محیط زیست و حقوق بین‌الملل کیفری در پیشگیری از ارتکاب جرایم محیط زیستی، مطالعات حقوق تطبیقی معاصر، ش ۳۴ (۱۴۰۳)، ص ۳۲۵.

18. Turk Ceza Kanun of 2004.

19. Turk Cevre Kanunu of 1983.

برای تخلفات زیست‌محیطی مرتبط با آلودگی هوا در قانون هوای پاک ایران است. این درحالی است که در قوانین قبلی و حتی در نظام کیفری ایران، حبس به‌عنوان یکی از مجازات معمول مدنظر بوده است. به‌نظر می‌رسد باید با کسانی که از عدم پیش‌بینی مجازات حبس در این قانون انتقاد می‌کنند، همراهی نمود؛ زیرا حذف این مجازات می‌تواند کارایی و عنصر بازدارندگی قانون را کاهش دهد و شاید برخی اوقات تخریب و نابودی‌هایی علیه محیط زیست صورت گیرد که صرفاً اعمال مجازات حبس بتواند تناسب لازم را بین جرم و مجازات ایجاد نماید. مسئله به اینجا ختم نمی‌شود و گویا قانون‌گذار با اعمال مجازات حبس در جرائم زیست‌محیطی میانه‌ای ندارد؛ حتی در مصداق‌هایی که در برخورد با جرم زیست‌محیطی حبس را پیش‌بینی نموده است، قضیه به علت تسامح قضات اغلب ختم به محکومیت مرتکب به جزای نقدی غیرمؤثر شده است. برای نمونه، باوجودی که ماده ۳ قانون شکار و صید ۱۳۴۶ اصلاحی ۱۳۷۵، برای حمل، عرضه، فروش و صدور جانوران وحشی زنده یا کشته و یا اجزای آنها جزای نقدی یک میلیون و پانصد هزار ریال تا سه میلیون ریال و یا حبس از یک تا شش ماه مقرر کرده، شعبه اول دادگاه عمومی بخش آباده طشک، متهم را به سه میلیون ریال جریمه محکوم نموده است.^{۲۰}

این خطامشی، نه به سبب احتراز آگاهانه و کیفرشناختی تبعات سوء حبس، که به جهت ذهنیت مقامات قضایی در فرعی پنداشتن این‌گونه رفتارها در مقایسه با جرائم حوزه اموال، اشخاص و امنیت است.^{۲۱}

در ایران، به دلیل ناکارآمدی ابزارهای اقتصادی در کنترل تخریب محیط زیست، قانون‌گذار به سمت جرم‌انگاری فعالیت‌های مخرب رفته و از الگوی سنتی عدالت کیفری، یعنی اعمال حقوق و جزای نقدی، استفاده کرده است.^{۲۲} با این همه، یکی از چالش‌های کیفری حفظ محیط زیست، کنترل مؤثر جرائم مربوطه از طریق کارآمدی مجازات آنهاست. تخریب گسترده و تداوم جرائم محیط زیستی در بسیاری از کشورها نشان می‌دهد روش‌های کنونی در سرکوب جرائم چندان کارا نبوده است.

۲۰. دادنامه شماره ۸۹۰۹۹۷۷۵۱۲۶۰۰۲۳ به نقل از کشاورز، ۱۳۹۹: ۱۰۷.

۲۱. محسن شریفی، «نقدی بر رویکرد قانون‌گذار ایران در قبال بزه کاری سبز»، *مطالعات حقوقی*، ش ۱ (۱۴۰۲)، ص ۱۸۲.

۲۲. محمدحسین زاهدیان تجنکی و همکاران، «شاخص‌های سیاست‌گذاری کیفری جرائم زیست‌محیطی با تأملی در زیست بوم استان مازندران»، *تعالی حقوق*، ش ۳ (۱۴۰۲)، ص ۱۸۲.

یکی از دغدغه‌های پژوهشگران هر دو کشور، توجه به قدرت بازدارندگی مجازات نقدی است. آنها معتقدند مجازات نقدی نباید آن قدر ناچیز باشد که جلوی تکرار آلودگی محیط زیست را نگیرد و نه آن قدر زیاد باشد که سبب معضلات اقتصادی و بیکاری شود. در ترکیه بیان می‌شود که قانون در خصوص مجازات نقدی، باید به دنبال ایجاد تعادل بین بازدارندگی و عدالت باشد.^{۲۳} در ایران نیز همین تفکر حاکم است. برخی برای رفع نگرانی‌ها در این مورد معتقدند یکی از روش‌های معقول، سپردن وجه التزام از سوی اشخاص حقوقی است. وجه التزام می‌تواند مبلغی باشد که به شکل تخمینی لحاظ گردد یا مبلغ مشخصی باشد که دادرس برای هر روز تأخیر در انجام تعهد، جهت التزام عامل تخلف به اجرای آن، در نظر بگیرد و به این ترتیب اجرای تصمیمش را تضمین نماید. این مجازات، آلوده‌کننده را وادار می‌نماید تا به سرعت برای قطع آلودگی اقدام کرده، در غیر این صورت جریمه سنگینی را پردازد.^{۲۴} همچنین، اثبات عناصر جرائم زیست‌محیطی، بدون نظر کارشناسی و مراجعه به متصدیان مرتبط با امور محیط زیست، شدنی نیست؛ به همین علت، گاه قانون‌گذار به چنین ضرورتی اشاره دارد که نمونه آن تبصره ۲ یک ماده ۶۸۸ بخش تعزیرات است که تشخیص تهدید علیه بهداشت عمومی و آلودگی محیط زیست را برحسب مورد به عهده وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی و سازمان محیط زیست و یا سازمان دامپزشکی گذارده است. این مسئله نشان می‌دهد که مقام قضایی در برابر جرائم زیستی نمی‌تواند نتیجه رفتار مرتکب را مفروض بداند، بلکه باید از دریچه کارشناسی به احراز عناصر جرم دست زند.^{۲۵}

۲. مبانی مسئولیت در خسارات محیط زیستی

دو گزاره «کسی نباید به دیگری ضرر برساند» و «هیچ ضرری نباید جبران نشده رها گردد»، اگرچه در نظام‌های حقوقی مقبول هستند، ولی آن وقت که سؤال می‌شود چه چیزی خسارت

23. Basak Babaoglu and Alexander J. Wulf, "Decriminalizing the Issuance of Bad Checks in Turkey: an Analysis of the Effects of Changes in Penalties", *European Journal of Law and Economics*, (2016), p. 16.

۲۴. روح‌الله کریمی و همکاران، «تحکیم جایگاه دادخواه خصوصی در دعاوی محیط زیستی علیه دولت»، علوم و تکنولوژی محیط زیست، ش ۵ (۱۴۰۱)، ص ۱۵۱.

۲۵. سحر حاجی‌بیگی و همکاران، «عناصر مجرمانه شناور؛ امکان سنجی تحقق عناصر جرائم زیست محیطی»، مطالعات فقه و حقوق اسلامی، ش ۳۰ (۱۴۰۲)، ص ۱۲۴.

زیست‌محیطی است، ناگهان به کناری گذاشته می‌شود و سه رکن فعل زیان‌بار، ضرر و احراز رابطه سببیت رنگ و رو می‌بازند؛^{۲۶} لذا برای تبیین موضوع، مبانی مسئولیت باید بررسی گردد.

۱.۱.۲. ایران

در ایران مهم‌ترین مبانی برای جبران خسارات عبارت‌اند از:

۱.۱.۲.۱. نظریه تقصیر

نظریه تقصیر، سنتی‌ترین نظریه در مسئولیت مدنی است. بر اساس این مبنا، خسارات زیست‌محیطی در صورتی قابل مطالبه است که زیان‌دیده بتواند تقصیر عامل ورود زیان را اثبات نماید.^{۲۷}

۲.۱.۲. نظریه خطر

بر اساس این نظریه، هر کس به فعالیتی بپردازد و از آن نفعی ببرد و محیط خطرناکی را ایجاد کند، منتفع باید زیان‌های آن را جبران نماید. در این نظریه نیازی نیست که زیان‌دیده تقصیر عامل زیان را اثبات کند.

۳.۱.۲. نظریه تضمین حق

در این نظریه در راستای تضمین احترام به حق سلامتی، حق حیات و حق محیط زیست، اگر شخصی به محیط زیست آسیب وارد نماید، مسئول جبران خسارت است؛ ولو اینکه از وی تقصیری سر نزده باشد.^{۲۸}

۴.۱.۲. مناسب‌ترین مبنا

پذیرش نظریه تقصیر به‌عنوان مبنا برای جبران خسارت زیست‌محیطی نمی‌تواند مناسب باشد؛ زیرا طبق این نظریه، اثبات تقصیر برعهده زیان‌دیده است و اثبات رابطه سببیت به‌عنوان

۲۶. حسن محسنی، «شدت زیان زیست‌محیطی» قابل مطالبه در حقوق فرانسه و چالش‌های مفهوم «آلودگی محیط زیست» در حقوق ایران، تحقیق و توسعه در حقوق تطبیقی، ش ۶ (۱۳۹۹)، ص ۱۵۶.

۲۷. احمد یوسفی صادقلو، «مسئولیت مدنی محیط زیست در قانون و رویه»، قضاوت، ش ۸۰ (۱۳۹۹)، ص ۶۴.

۲۸. همان، ص ۶۴.

پیچیده‌ترین رکن مسئولیت مدنی در حوزه مصادیقی همچون آلودگی هوا که مرتبط با محیط زیست است در عمل دشوار است. چه بسا زیان‌دیدگان به سبب سختی اثبات رابطه سببیت و نیز هزینه بالای دادرسی، جبران خسارت را رها ساخته‌اند. قطعاً این عمل منصفانه نیست، زیرا حق بر محیط زیست سالم به‌عنوان یکی از حقوق بنیادین بشری، بنابر اصل ۵۰ قانون اساسی و ماده نخست قانون مسئولیت مدنی قابل مطالبه دانسته شده است.

به نظر می‌رسد با علم به ناتوانی نظریه تقصیر، بهترین راهکار در ارزیابی خسارات زیست‌محیطی، تمهید و وضع قانون خاص مسئولیت مدنی ناشی از خسارات زیست‌محیطی است و یا اینکه بر مبنای اصولی نظیر احتیاط و پیشگیری، نظریه مسئولیت محض^{۲۹} را بپذیریم.^{۳۰} مسئولیت محض، مسئولیتی مبتنی بر وجود یا اثبات تقصیر در عامل زیان یا فعل زیان‌بار نیست و صرف ایجاد ضرر برای عامل آن ایجاد مسئولیت می‌نماید و خواننده جز با اثبات فقدان رابطه سببیت و انتساب ضرر به قوای قاهره نمی‌تواند از مسئولیت معاف شود.^{۳۱} مزیت این نظریه این است که نه مستلزم اثبات تقصیر در عمل است و نه در عامل؛ فلذا زیان‌دیده دشواری‌های اثبات رابطه سببیت را ندارد.

برخی از محققان نیز بیان کرده‌اند که بهترین نظریه برای تبیین جبران خسارات زیست‌محیطی، مسئولیت محض است؛ با این استدلال که با توجه به اصل ۱۶۷ قانون اساسی که در صورت خلأ قانون موضوعه مراجعه به فقه را تجویز نموده و نیز با توجه به قاعده احترام به اموال، باید از محیط زیست حفاظت نمود، به این خاطر محیط زیست از مشترکات عمومی متعلق به همگان است.^{۳۲} نگارنده نیز معتقد است با توجه به پیوستن ایران به برخی از کنوانسیون‌های بین‌المللی نظیر کنوانسیون مسئولیت مدنی ناشی از آلودگی‌های نفتی دریایی که در آن به صراحت مبنای مسئولیت مدنی ناشی از آلودگی، مسئولیت محض اعلام شده است و الزام‌آور بودن آن برای کشورهای که به آن ملحق شده‌اند و مهم‌تر از همه اینکه به حکم ماده ۹ قانون مدنی، پذیرش معاهدات بین‌المللی در حکم قانون عادی است؛ به این ترتیب لزوم انطباق و تدوین

29. Stict Liability.

۳۰. ناصرکاتوزیان و مهدی انصاری، «مسئولیت ناشی از خسارت‌های زیست‌محیطی»، *مطالعات حقوق خصوصی*، ش ۲ (۱۳۸۷)، ص ۲۸۹.

۳۱. حسن بادینی و همکاران، «مسئولیت محض؛ مبانی و مصادیق»، *مطالعات حقوق تطبیقی*، ش ۱ (۱۳۹۱)، ص ۲۱.

۳۲. مجتبی همتی، پیشین، ص ۲۲۵.

مقرراتی راجع به مسئولیت مدنی ناشی از آلودگی بر پایه نظریه مسئولیت محض دوچندان شده است، ولی تاکنون نص خاصی در این زمینه وجود نداشته است و مانند گذشته باید به قوانین عام مسئولیت مدنی رجوع شود.

۲.۲. ترکیه

در نظام حقوقی ترکیه برای پی بردن به مبانی جبران خسارات زیست‌محیطی، بر اساس قوانین مختلف سه نظریه مطرح شده است:

۱.۲.۲. نظریه مسئولیت مطلق

ماده ۷۳۷ قانون مدنی مصوب ۱۹۲۶^{۳۳} ترکیه مقرر می‌دارد: «همه افراد باید از افراط در بهره‌برداری از حق مالکیت بپرهیزند به‌ویژه هنگامی که مشغول فعالیت‌های تجاری هستند. با توجه به محل و خصوصیات ملک، ایجاد دود، بخار، گردوغبار یا بو، یا سروصدا یا لرزش نامتعارف ممنوع است. در صورت عدم رعایت موارد فوق، مالک در برابر دیگران مسئول است.»

طبق این قانون، صاحبان املاک در قبال هرگونه آسیب به همسایگان، مسئولیت مطلق دارند؛ بنابراین، خواهان ملزم به اثبات سوءنیت یا غفلت نیست. در عوض، برای طرح دعوی حقوقی بر اساس ماده فوق، خواهان باید مواردی همچون مداخله غیرقانونی، فقدان دلایل قانونی برای توجیه اقدام، خسارت بالفعل یا احتمالی به خواهان و انتساب خسارت به اقدام خوانده را اثبات نماید.^{۳۴}

۲.۲.۲. نظریه تقصیر

طبق فقرة اول ماده ۴۹ قانون تعهدات مصوب ۲۰۱۱^{۳۵}، اساس مسئولیت نظریه تقصیر اعلام شده است. در این ماده آمده است: «فاعل فعل زیان‌بار (فعل خلاف قانون) در صورت اثبات رابطه سببیت بین فعل او و ضرر، مسئول جبران خسارت است.» این قانون، تقصیر را تعریف نکرده

33. The Turk Medeni Kanunu (TMK) of 1926.

34. OzgeAtil, "Adopting the Citizen Suit Provision of the United States Clean Water Act as a Tool for Water Pollution Enforcement in Turkey", *Journal of Transnational*, Vol. 26, (2017), p.105.

35. Turk Borclar Kanunu of 2011.

است ولی دکتربین آن را به رفتار خلاف قانون تعبیر نموده‌اند.^{۳۶} بر این اساس، برای اینکه شخصی مسئول شناخته شود، باید عنصر تقصیر در کنار سایر عناصر تشکیل‌دهنده فعل زیان‌بار اثبات شود؛ و اگر اثبات شود که تقصیری رخ نداده است جبران خسارتی نیز وجود نخواهد داشت.

۳.۲.۲. مسئولیت بدون تقصیر

همان‌گونه که ملاحظه می‌شود نه قانون مدنی و نه قانون تعهدات، مستقیماً اشاره‌ای به مبنای مسئولیت زیست‌محیطی ندارند. محققان در این مورد اظهار می‌دارند با توجه به توسعه اقتصادی و رشد شهرنشینی، آلوده نمودن محیط زیست افزایش یافته است؛ بنابراین از ماده ۷۲۷ ق.م. استنباط کرده‌اند، همان‌گونه که مالکان یک ملک حق ضرر به همسایه‌ای را ندارند، مردمان یک جامعه نیز نباید محیط زیست را به‌عنوان مال مشترک و عمومی آلوده سازند. ولی در اینکه کدام‌یک از دو مبنای مطرح‌شده در قانون مدنی و قانون تعهدات برای تبیین مبنای خسارات زیست‌محیطی مناسب است، وحدت نظر وجود ندارد. حتی برخی اعتقاد داشتند که این دو مبنای را باید کنار گذاشت و نظریه منتخب را نظریه خطر اعلام کرد؛ با این استدلال که اتحادیه اروپا از نظریه خطر استقبال نموده است و چون ترکیه عضو این اتحادیه است بهتر است در قوانین داخلی از اتحادیه پیروی نماید. از طرفی می‌گفتند، مزیت این نظریه این است که در آن شخص آلوده‌کننده مهم نیست، بلکه فعل خطرناک آسیب‌زا دارای اهمیت است. سرانجام، قانون محیط زیست در سال ۱۹۸۳^{۳۷} تصویب شد و قانون‌گذار در راستای ایده حفاظت از محیط زیست، نظریه بدون تقصیر را پذیرفت و به این اختلافات خاتمه داد. ماده ۲۸ این قانون به صراحت مقرر نموده است: «آلوده‌کنندگان و تخریب‌کنندگان محیط زیست، بدون نیاز به اثبات تقصیر، مسئول جبران تمام خسارات هستند»^{۳۸}.

فارغ از اینکه نظریه بدون تقصیر در ترکیه می‌تواند ایراداتی داشته باشد، آنچه مهم است تعیین تکلیف قطعی در خصوص مبنای جبران خسارات زیست‌محیطی است. به هر حال، این کار قانون‌گذار سبب گردید که دادگاه‌ها در دعاوی مربوط به پرونده‌های زیست‌محیطی سرگردان

36. Habip Oguz (2016). Sorumluluk Hukukunda Kusur (Fault in Liability Law), Turkiye Adalet Akademisi Dergisi, p. 275.

37. Turk Cevre Kanunu of 1982.

38. Ozge Atil, *Ibid*, p. 106-107.

نباشند و این خود هم از اطالۀ دادرسی جلوگیری کرده، هم سبب صرفه‌جویی در زمان و هزینه‌ها می‌شود. با علم به اینکه اثبات رابطه سببیت در حوزه مشترکات عمومی (مثل هوا) بسیار دشوار است، قانون‌گذار ایران نیز باید در قانون هوای پاک تجدیدنظر کرده، مبانی خسارات زیست‌محیطی را مشخص نماید، نه اینکه این کار را به قوانین عام مسئولیت مدنی حواله دهد. چراکه در این قانون، هیچ سازوکار ویژه‌ای برای مقابله با خسارات ناشی از آلودگی هوا پیش‌بینی نشده است. با اذعان به اینکه آلودگی هوا در دسته موارد مربوط به ویژگی‌های خاص قرار می‌گیرد، نیازمند سازوکار حقوقی ویژه بوده، به سبب ویژگی‌های آلودگی هوا، قواعد عام مسئولیت مدنی ناتوان از پاسخگویی به این نیاز است. شاید عدم تعیین مقررات خاص در قانون محیط زیست دلیلی بر این مدعا باشد که قانون‌گذار ما هنوز خصوصیت مربوط به آلودگی هوا را نپذیرفته است. به نظر می‌رسد عدم پیش‌بینی یک مبنای مشخص برای جبران خسارات زیستی می‌تواند مغایر تأکید بر رعایت قاعده لاضرر باشد. اگرچه ممکن است این سخن اغراق‌آمیز شمرده شود، ولی از واقعیت به دور نیست که خود مقنن با کوتاهی در این خصوص زمینه ضرر اشخاص را فراهم می‌سازد، چون رجوع به قانون مسئولیت مدنی یعنی اینکه قانون‌گذار خواسته است از اصل تقصیر برای جبران خسارات زیست‌محیطی استفاده کند. همان‌گونه که در مطالب بالا آمد، به علت دشواری‌های اثبات تقصیر، اشخاص یا جبران خسارت را رها می‌سازند و یا امکان شکایت برای آنها دشوارتر می‌شود و این‌گونه ضررهای مادی ناشی از خسارات وارده بر آنها جبران‌نشده باقی می‌ماند و هم به علت رها کردن جبران خسارت ممکن است دچار آسیب‌های روحی هم بشوند؛ امری که نه در شأن مقنن است و نه خود تمایلی به آن دارد.

۳. نحوه جبران خسارت

بدون شک، از میان کارکردهای متعدد مسئولیت مدنی، جبران خسارت مهم‌ترین آنهاست تا از این راه تعادل و موقعیت از دست‌رفته زیان‌دیده با هزینه مسئول برقرار گردد.^{۳۹} قبل از ورود به این مبحث، شناسایی اینکه چه اشخاصی می‌توانند خواهان دعوای زیست‌محیطی باشند، امر مهمی است؛ خصوصاً اینکه باید معلوم شود در ایران بستر دادخواهی جبران خسارت برای

۳۹. سید نورالله شاهرخی و حبیب‌الله رحیمی، «بررسی انطباق اصل جبران همه خسارات با مبانی کثرت‌گرا در حوزه فلسفه مسئولیت مدنی، مطالعات حقوق تطبیقی معاصر، ش ۳۰ (۱۴۰۲)، ص ۱۸۱.

خواهان‌ها تا چه اندازه فراهم است.

۱.۳. خواهان دعوای زیست‌محیطی

۱.۱.۳. ایران

۱.۱.۱.۳. اشخاص حقوقی و حقیقی

دادخواه حقوقی حقوق عمومی، یکی از خواهان‌های دعوی محیط زیستی علیه دولت یا ارگان دولتی متخلف به‌شمار می‌رود؛ یعنی نهادها و ارگان‌های دولتی که طبق قوانین و مقررات مختلف دارای وظایف محیط زیستی هستند. از مهم‌ترین این نهادها می‌توان به سازمان حفاظت از محیط زیست، شهرداری‌ها، سازمان جنگل‌ها و مراتع اشاره کرد. طبق ماده ۱۸ قانون شکار و صید اصلاحی ۱۳۷۵، در خصوص جرائم زیست‌محیطی، سازمان محیط زیست از حیث مطالبه ضرر و زیان‌های ناشی از جرم برحسب مورد، شاکی یا مدعی خصوصی شناخته شده است. بنابر مفاد این ماده، مقنن حق اقامه دعوی را به سازمان یادشده اعطا نموده است. در خصوص شهرداری‌ها، لایحه قانونی حفظ و گسترش فضای سبز در شهرها مصوب ۱۳۹۵، قانون حفظ و گسترش فضای سبز و جلوگیری از قطع بی‌رویه درخت مصوب ۱۳۵۲ و قانون شهرداری‌ها مصوب ۱۳۳۴ و اصلاحات بعدی آن از قبیل مواردی هستند که اجازه دخالت در فعالیت‌های مرتبط با محیط زیست را به شهرداری‌ها می‌دهند. قانون شهرداری‌ها^{۴۰} به صراحت حق اقامه دعوا بر اشخاص و دفاع از دعوای اشخاص در موارد مربوط به شهرداری را به این سازمان اعطا کرده است.^{۴۱}

در خصوص اشخاص حقیقی، به‌نظر می‌رسد در راستای حفاظت از محیط زیست طرح دعوا از طرف آنان را می‌بایست محدود به آسیب‌ها و آلودگی‌های محیط زیستی دانست که نهایتاً موجب ورود خسارت مادی به این اشخاص به‌واسطه عمل متخلفان دولتی می‌گردد. با توجه به نبود قانون صریح در این خصوص، نمی‌توان از قوانین داخلی حق اقامه دعوی محیط زیستی از سوی شخص حقیقی حقوق خصوصی علیه دولت یا ارگان دولتی یا نهاد وابسته به دولت را صرفاً در

۴۰. بر اساس بند ۷ ماده ۵۵ قانون شهرداری‌ها مصوب ۱۳۳۴ با اصلاحات بعدی، وظایف شهرداری‌ها عبارت است از: حفظ و اداره کردن دارایی منقول و غیرمنقول متعلق به شهر و اقامه دعوا بر اشخاص و دفاع از دعوای اشخاص علیه شهرداری.

۴۱. روح‌الله کریمی و همکاران، پیشین، ص ۱۵۰.

جهت منع از بروز آلودگی محیط زیستی یا تخریب محیط زیست استخراج نمود. هرچند به نظر می‌رسد امکان طرح دعوی محیط زیستی علیه دولت از جانب اشخاص حقیقی حقوق خصوصی، در مورد دعاوی جبران خسارت وارده به اشخاص ناشی از آلودگی‌های محیط زیستی یا تخریب محیط زیست که منتهی به ورود خسارت به اموال اشخاص حقیقی می‌گردد، وجود دارد.

۲.۱.۱.۳. سازمان‌های غیردولتی

با تصویب قانون جدید آیین دادرسی کیفری ۱۳۹۲ فصل جدیدی در حمایت از اقدامات سازمان‌های غیردولتی در حمایت از محیط زیست از طریق اقدامات قضایی گشوده شد. این سازمان‌ها، خصوصی، غیرانتفاعی و خودگردان هستند و برای تأمین هدف‌های گسترده‌ای در زمینه توسعه پایدار، محیط زیست، کاهش فقر، گسترش برابری و عدالت و دفاع از حقوق بشر فعالیت می‌کنند. انجمن تنظیم خانواده جمهوری اسلامی و گروه دوچرخه‌سواری مؤسسه فرهنگی شریف نمونه‌ای از سمن‌های فعال در سطح ملی و انجمن زیست‌محیطی سیزاندیشان تبریز و انجمن دوستداران طبیعت و محیط زیست آوان سبز در خوزستان نمونه‌ای در سطح استانی هستند که در واقع، نقش اساسی در پل ارتباطی اطلاعات و تبادل بین مردم و سیاست‌ها دارند. آنها می‌توانند از گردآوری اطلاعات و انتشار آن، تدوین سیاست‌ها و نیز ارزیابی و نظارت پشتیبانی نموده، اطمینان کسب کنند که نگرانی‌های افرادی که تحت چالش‌ها و سیاست‌های زیست‌محیطی قرار گرفته‌اند، در حاکمیت محیط زیست در نظر گرفته می‌شود.^{۴۲} قانون‌گذار به منظور بهبود عملکرد این‌گونه سازمان‌ها، با در نظر گرفتن جایگاهی فراتر از یک اعلام‌کننده محض به آنها اجازه داده است علاوه بر حضور در جلسات دادگاه، در دفاع از مدعی خود و انتساب بزه زیست‌محیطی به متهم، هر آنچه باید را بیان و ارائه دلیل کنند. در این مورد، نماینده سازمان غیردولتی مربوطه، متصدی انجام این مهم در هر دو مرحله مقدماتی و رسیدگی است.^{۴۳} ایراد از این رویکرد مقنن از آن جهت است که در مسیر گسترش مشارکت این سازمان‌ها اهتمام لازم را به کار نبرده است؛ زیرا نه تنها از مداخله به‌عنوان شاکی در امور جزایی منع شده‌اند، بلکه

۴۲. روح‌الله اسدی و هدیه حسن نیا بدرآباد، «تحلیل چالش‌های مردم‌نهاد (سمن‌ها) زیست محیطی در ایران با نظریه جامعه‌شناسی ریگز».

پژوهش‌های جغرافیایی سیاسی، ش ۲ (۱۴۰۰)، ص ۲.

۴۳. محسن شریفی، پیشین، ص ۸۳-۸۴.

حق تجدیدنظرخواهی از رأی صادره را هم ندارند. به این ترتیب، با ایجاد این محدودیت‌ها برای این سازمان‌ها نمی‌توان توقع حفاظت شایسته از محیط زیست را داشت.

۲.۱.۳. ترکیه

۱.۲.۱.۳. اشخاص حقوقی و حقیقی

قوانین عمومی از قبیل اصل ۱۲۵ و ۵۶ قانون اساسی مصوب ۱۹۸۲^{۴۴} و قوانین خاص مانند مواد ۱، ۳ و ۳۰ قانون محیط زیست مصوب ۱۹۸۳^{۴۵}، به افراد و سازمان‌های دولتی این اختیار را می‌دهند که در صورت ادعای نقض قوانین محیط زیست از سوی مقامات دولتی یا در صورت ادعای قصور آنها در انجام وظایف قانونی، علیه آنها اقامه دعوی کنند.

اصل ۱۲۵ قانون اساسی ترکیه را می‌توان مبنای قانونی اقامه دعوی شهروندان علیه مقامات دولتی دانست. این اصل در وهله اول مقرر می‌دارد: «شهروندان می‌توانند در برابر اقدامات غیرقانونی مقامات اداری، از جمله اقداماتی که به آلودگی یا نقض قوانین مرتبط با محیط زیست منجر می‌شوند، اقامه دعوی کنند. دوم، شهروندان می‌توانند درخواست تعلیق اجرای یک اقدام اداری را که احتمال وارد آوردن خسارات «غیرقابل جبران یا جبران‌ناپذیر» دارد، ارائه دهند، مگر آنکه یکی از موارد استثنای مندرج در قانون، مانع از آن باشد»^{۴۶}.

هدف این ماده، حفاظت از محیط زیست و تلقی آن به عنوان ثروت عمومی است؛ بنابراین، شهروندان می‌توانند در مواردی که آلودگی رخ داده یا قوانین نقض شده باشد، ادعای نقض را طبق ماده نخست قانون محیط زیست مطرح کنند. ثانیاً در بند «الف» ماده ۳ این قانون آمده است که همه در قبال حفاظت از محیط زیست و جلوگیری از آلودگی آن مسئول هستند. در نهایت، ماده ۳۰ قانون محیط زیست مقرر می‌دارد: «هر شخصی که از فعالیتی که محیط زیست را آلوده یا تخریب می‌کند، متحمل خسارت شده یا از آن مطلع است، می‌تواند با مراجعه به مراجع ذیصلاح، خواستار اتخاذ اقدامات لازم در خصوص آن فعالیت یا توقف آن شود. نهادهای دولتی موظف‌اند به اعتراض رسیدگی کرده، در صورت وارد بودن اعتراض، در خصوص آلوده‌کنندگان

44. Turk Anayasa Kanun of 1982.

45. Turk Cevre Kanunu of 1983.

46. Ozge, Atil, *Ibid*, p. 109.

اقدامات لازم را انجام دهند».

دهه ۱۹۷۰ نخستین دوره‌ای بود که در ترکیه مردم محلی زبان به اعتراض گشودند و نگرانی‌ها و انتظارات خود را درباره مشکلات محیط زیستی ابراز کرده، در پی یافتن راهی برای حل این مشکلات برآمدند. اعتراض مردم روستا در مجاورت شهر سامسون در سال ۱۹۷۵ مبنی بر آسیب پساب سمی کارخانه مس به محصولاتشان و نیز تظاهرات آنها در پارک گزی، از اقدامات اشخاص حقیقی در حفظ محیط زیست بود که با اعتراض خود شورای دولتی ترکیه (بالاترین مرجع قضایی برای رسیدگی به اختلافات اداری) را به واکنش و صدور رأی وادار نمود.^{۴۷}

همان‌گونه که در مواد ۱، ۳ و ۳۰ قانون محیط زیست ۱۹۸۳ آمد، سازمان‌های دولتی به‌عنوان اشخاص حقوقی می‌توانند از خواهان‌های دعاوی زیست‌محیطی باشند. وزارت محیط زیست، شهرسازی و تغییرات اقلیمی به‌عنوان نهاد نظارتی این اختیار را دارند تا ضمن انجام بازرسی‌های لازم، برای کسب و کارهایی که از استانداردهای زیست‌محیطی پیروی نمی‌کنند جریمه‌هایی وضع کنند و نیز علیه آلاینده‌ها زیست‌محیطی طرح دعوا نمایند. همچنین به‌موجب ماده ۷۹ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۲۰۰۵^{۴۸}، دادستان به‌عنوان مقام تعقیب جرائم عمومی معرفی شد. در این کشور، دادستان و پلیس در فرایند تعقیب جرائم، تعامل و همکاری نزدیکی با همدیگر دارند؛ زیرا در پرونده‌های مطروحه پلیس در مقام شاهد در دادگاه حاضر شده، به سود ادله دادستان شهادت می‌دهد.^{۴۹}

۲.۲.۱.۳. سازمان‌های غیردولتی

از سال ۱۹۹۰، سازمان‌های غیردولتی نیز نقش چشمگیری در دفاع از محیط زیست داشته‌اند. به‌طور عمده در ترکیه سه سازمان غیردولتی در خصوص مسائل زیست‌محیطی بیشترین فعالیت را دارد. یکی از آنها، بنیاد مبارزه با فرسایش خاک، احیای جنگل و حفاظت از زیستگاه‌های طبیعی^{۵۰} است که از سوی جمعی از بازرگانان در سال ۱۹۹۲ به‌وجود آمده است. این بنیاد که در

47. *Ibid*, p. 110-112.

48. Ceze Adalet Kanunu 2005.

49. Sahin Cem, Takip, Temsil Yayınevi, Istanbul, 2020, p. 52.

50. TEMA.

سطح داخلی و بین‌المللی مورد تحسین قرار گرفته است. مهم‌ترین رسالت خود را حفظ منابع طبیعی و محیط زیست، کنترل فرسایش خاک، آموزش عمومی و افزایش آگاهی مردم در مورد اهمیت حفظ پوشش‌های جنگلی، اطلاع‌رسانی در مورد پیامدهای فاجعه‌بار فرسایش خاک و انجام اقدامات ضروری در این راستا معرفی کرده است. دیگری، بنیاد محیط زیست ترکیه^{۵۱} است که با هدف اعمال فشار و روشنگری و تأثیر بر تصمیمات دولت در مورد مسائل محیط زیستی در سال ۱۹۷۸ به‌وجود آمد. این بنیاد با بهره‌گیری از برنامه‌های مطالعاتی گسترده‌ای همچون انتشارات کتاب‌های درسی کودکان، پرسش‌نامه‌ها و یا نشریات مرتبط با قوانین زیست‌محیطی، در ارتقای آگاهی زیست‌محیطی مردم ترکیه مشارکت می‌کند. برنامه‌های مطالعاتی به تفضیل با مشکلات زیست‌محیطی موجود سروکار دارند و از نظر اقدامات زیست‌محیطی و ارائه راهکارهای مختلف با پشتوانه علمی از اهمیت زیادی برخوردار هستند. همچنین، این بنیاد سال‌هاست که با هدف هدایت مطالعات زیست‌محیطی به دانشجویان دوره کارشناسی بورسیه اعطا می‌کند. بنیاد محیط زیست ترکیه اقدام به فعالیت‌های متعددی مثل انتشار نشریات و برگزاری همایش‌های مختلف در مورد مسئله محیط زیست و موضوعات مرتبط با آن کرده است. این سازمان نه تنها به‌عنوان یک بنیاد ملی، بلکه با عنوان تشکلی در سطح جهانی، اقدام به تکمیل مجموعه‌ای از فعالیت‌های مهم به همراه دیگر سازمان‌های مرتبط مثل برنامه محیط زیست ملل متحد با نام اختصاری (UNEP)^{۵۲}، یونسکو و یونیسف نموده است. این تشکل، در مقایسه با سایر سازمان‌های غیردولتی، تنها بنیادی است که به‌طور مستقیم به انجام فعالیت بر مسائل محیط زیستی تمرکز دارد. در نتیجه، از نقش بسیار مؤثری در اتخاذ اقدامات حقوقی در زمینه محیط زیست و زندگی اجتماعی در ترکیه و در عرصه جهانی برخوردار است^{۵۳}. انجمن حفاظت از طبیعت نیز یکی از قدیمی‌ترین انجمن‌های فعال در مسائل مرتبط با محیط زیست است. فعالیت‌های آن کاملاً مبتنی بر برنامه‌های داوطلبانه و یک مؤسسه پیشرو است که در سال ۱۹۵۶ از سوی مهندسان جنگل‌داری تأسیس شد. اهداف اصلی این بنیاد، حفاظت و صیانت از منابع طبیعی کشور، به‌ویژه در بخش کشاورزی، جنگل، مراتع و چراگاه‌ها، حیات‌وحش، شکار حیوانات و

51. TCV.

۵۲. نهادی وابسته به سازمان ملل متحد است که فعالیت‌های زیست‌محیطی اعضای خود را هماهنگ نموده است.

53. Korkmaziyildirim & Yunus Emre ayna, "The Role of Non-Governmental Organizations in Environmental Governance in Turkey", Adam Akademi, No. 8 (2018), p. 420.

پرنندگان، سایر موجودات زنده (مثل جانداران^{۵۴} و گیاهان^{۵۵} یک اقلیم در دوره‌ای بخصوص) و چشم‌انداز طبیعی، ایجاد تعادل میان حفظ و صیانت و مشکلات زیست‌محیطی ناشی از صنعتی شدن و شهرنشینی، پیشگیری از آلودگی و سایر مشکلات مربوط به توازن طبیعی، ارتقای سطح آگاهی مردم در مورد مسائل کیفی سطح شهر، جامعه و محیط زیست، برگزاری مباحثات، همایش‌ها و برنامه‌های آموزشی و نشریات، دوره‌های آموزشی، مراکز آموزش مداوم و خدمات تحقیق و توسعه مرتبط با کارآفرینی و اشتغال در اجرای این دسته از فعالیت‌ها، سازماندهی اقدامات در معضلات مربوط به طبیعت شهری و حفظ آن، افزایش آگاهی نسبت به ارزش‌های زیست‌محیطی و فرهنگی در میان کودکان و جوانان، زنان، دهقانان و کشاورزان، مردم ساکن در نواحی روستایی، صنعتی، گردشگران و ورزشکاران و سایر موارد است.^{۵۶}

۲.۳. شیوه جبران خسارت

۱.۲.۳. ایران

۱.۱.۲.۳. پرداخت از طریق آلوده‌ساز

از آنجا که در پژوهش‌های متعددی نحوه جبران خسارت زیست‌محیطی در ایران مورد مطالعه قرار گرفته است^{۵۷}، لذا مطلب به اختصار خواهد آمد و سعی می‌شود صرفاً موارد انتقادی بیان شود. در ایران، شیوه جبران خسارت به سه دسته تقسیم می‌شود: یکی، اعاده به وضع سابق؛ دیگری، تأدیه ضرر و زیان؛ و سومی، صندوق تأمین خسارت است. شیوه دوم رایج‌ترین راهکار جبران خسارت زیان‌دیده است؛ خصوصاً هنگامی که جبران خسارت زیست‌محیطی از طریق اعاده به وضع سابق ممکن نباشد، این روش که از آن به «پرداخت از طریق آلوده‌ساز» تعبیر می‌شود، تنها

54. Fauna.

55. Flora.

56. Korkmaziyildirim & Yunus Emre ayna, *Ibid*, p. 224.

۵۷. برای مطالعه بیشتر، به منابع زیر مراجعه کنید:

حسین هوشمند فیروزآبادی، «مسئولیت مدنی ناشی از خسارات زیست‌محیطی»، *فصلنامه تخصصی دانشنامه‌های حقوقی*؛ ناصر کاتوزیان و مهدی انصاری، «مسئولیت ناشی از خسارت‌های زیست‌محیطی»، *فصلنامه حقوق*، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی؛ مجتبی همتی، اقامه دعوی جبران خسارت زیست‌محیطی در نظام حقوق ایران، *فصلنامه دیدگاه‌های حقوق قضایی*.

راه جبران خسارت است.^{۵۸}

بر اساس یکی از آرای قضایی، هدف جبران خسارت، قرار دادن زیان دیده در وضعیت مطلوب پس از اجرای قرارداد اعلام شده است. در این رأی آمده است: «جبران خسارت صرفاً به این معنی نیست که طرف متضرر را در همان وضعیت هنگام انعقاد قرارداد قرار دهیم؛ بلکه مهم این است که توجه داشته باشیم که اگر قرارداد اجرا می‌شد متعهدله با توجه به مقتضیات عرفی در چه وضعیتی مطلوبی قرار می‌گرفت»^{۵۹}. در خصوص خسارات زیست‌محیطی، باید به محتوای این رأی توجه نمود؛ اما گاهی اجرای عملی شیوه‌های جبران خسارت زیست‌محیطی امری دشوار است. شیوه جبران خسارات با پول، این مزیت را دارد که می‌تواند کلیه خسارات وارده - اعم از مادی و معنوی - را از ابتدا تا صدور حکم و حتی بعد از آن پوشش دهد، ولی در این شیوه دو مشکل وجود دارد؛ یکی اینکه همه خسارات زیست‌محیطی قابلیت ارزیابی با پول را ندارند، برای نمونه چگونه می‌توان خسارت به اموال عمومی را با پول ارزیابی نمود. فرض شود که پولی نیز پرداخت شود، ولی آیا با این پرداخت‌ها می‌توان منافع ازدست‌رفته مردم را در استفاده از این اموال به‌طور کامل جبران نمود؟ دیگر اینکه زیان دیده مکلف نیست که پول دریافتی را حتماً صرف جبران خسارت زیست‌محیطی نماید و همچنین پرداخت غرامت، منبع زیان را از بین نمی‌برد و فقط زیان‌های وارده را جبران می‌کند؛ به این ترتیب، این شیوه نمی‌تواند از توسعه زیان‌های زیست‌محیطی جلوگیری کند.

جبران از طریق اعاده به وضع سابق نیز همیشه آسان نیست؛ حتی اجرای این شیوه در مقایسه با اجرای محکومیت‌های پولی به مراتب دشوارتر است. از طرفی در برخی موارد اعاده به وضعیت سابق اصلاً ممکن نیست؛ مثلاً برخی فعالیت‌ها مثل برنامه‌های هسته‌ای و یا جنگ، می‌تواند آثار بلندمدتی بر روی سلامتی و بهداشت داشته باشد که نشانه‌های آن سال‌های بعد آشکار شود. باید افزود که گاهی آسیب‌های زیست‌محیطی، با توجه به عناصر زیست‌محیطی برگشت‌ناپذیرند. گاهی گونه گیاهی و جانوری منقرض می‌شود و امکان اینکه بشود این گونه‌ها را برگرداند مقدور نیست. حتی اگر با دی‌ان‌ای بتوان گونه منقرض شده را احیا نمود، به علت تخریب

۵۸. فاطمه فلاح‌نژاد و محبوبه موسوی مبارکه، پیشین، ص ۹۵۱.

۵۹. پرونده کلاسه ۱۳۶۹-۲۲۸۷۰۱۳۶۹-۸۶۰۹۹۸۰ شعبه دادگاه عمومی مجتمع قضایی شهید بهشتی تهران، دادنامه شماره ۹۰۰۹۹۷۰۲۲۸۷۰۰۷۴۰.

سکونتگاه آن، امکان رشد و نمو آن گونه وجود ندارد.^{۶۰}

لازم است به این نکته هم اشاره شود که برخی قوانین در خصوص زیان‌دیدگان زیست‌محیطی نیز ابهام دارند. برای نمونه طبق ماده ۹ قانون شکار و صید ۱۳۴۶، پرداخت خسارت به خسارت‌دیدگان از ناحیه حیات وحش تنها به افراد و مزارع و باغ‌ها پیش‌بینی شده و ذکری از احشام نشده است. به‌موجب یکی از آرای قضایی بیان شده است: «جبران خسارت یا باید ناشی از قرارداد خصوصی باشد یا قانون موضوعه. در این صورت تعیین مورد یا موارد از مصادیق خود قانون مربوطه خواهد بود که به آن تصریح شده باشد و در غیر این موارد و مصادیق مصرحه، اصل بر عدم شمول است»^{۶۱}. با این اوصاف، در کنار این روش‌های سنتی می‌شود به روش‌های مدرن نیز اندیشید که در قسمت بعدی خواهد آمد.

۲.۱.۲.۳. توجه به اقتصاد سبز

در هزاره سوم، با توسعه دغدغه‌های زیست‌محیطی در دهه ۱۹۷۰، اقتصاددانان در راستای واکنش به شرایط بحرانی حاصل از انسان مصرف‌گرای امروزی به ایجاد بستری جهت تغییر شرایط دست زدند. نتیجه این تلاش‌ها معرفی اقتصاد سبز به‌عنوان حوزه جدیدی از علم اقتصاد است. اقتصاد سبز اقتصادی است که رفاه اجتماعی را بهبود بخشیده، نابرابری‌ها را کاهش می‌دهد. این نوع اقتصاد به‌دنبال آن است که با پیوند دادن منافع اجتماعی بلندمدت به فعالیت‌های کوتاه‌مدت، مخاطرات محیطی را به‌حداقل برساند.^{۶۲}

زمانی تصور می‌شد که شرکت‌ها صرفاً در برابر سهام‌داران و کارکنان مسئول‌اند و یا اینکه باید بهترین محصول مصرفی را با نازل‌ترین قیمت و بالاترین کیفیت به دست مصرف‌کننده برسانند، غافل از اینکه محصول چه آثار و عواقب ثانوی دارد. به‌تازگی بازاریابی بر اساس ملاحظات اجتماعی و محیطی یکی از مهم‌ترین فعالیت‌های شرکت‌ها شده است و این موضوع از

۶۰. مه‌ری موقوفه‌ئی و همکاران، «جبران خسارت قربانیان زیست‌محیطی در فقه و حقوق بین‌الملل محیط زیست»، *مطالعات فقه اقتصادی*، ش ۴ (۱۴۰۰)، ص ۱۳۸.

۶۱. دادنامه شماره ۹۵۰۹۹۷۰۹۵۵۷۰۱۹۲۲ مورخ ۱۳۹۵/۰۸/۱۲ شعبه تجدیدنظر دیوان عدالت اداری.

۶۲. محبوبه اسکندری و همکاران، «طراحی الگوی برنامه درسی یادگیری خدمات رسانی با تأکید بر اقتصادسبز (مطالعه موردی: دانش آموزان دوره اول متوسطه)»، *آموزش محیط زیست و توسعه پایدار*، ش ۲ (۱۴۰۱)، ص ۱۲۰.

نخستین سال‌های دهه هشتاد شهرت بسیاری یافته است. آلودگی‌های زیست‌محیطی ناشی از فعالیت شرکت‌ها و سازمان‌ها سبب شده است که فشارهای اجتماعی از سوی مصرف‌کنندگان و راه و روش دولت‌ها، شرکت‌ها را به سمت تولید محصولات سازگار با محیط زیست سوق دهد. شرکت‌ها دیگر تولید محصول سازگار با محیط زیست را به‌عنوان یک تهدید نمی‌نگرند، بلکه آنها محیط زیست و محصول موافق با آن را به‌عنوان فرصتی برای خود شناسایی نموده، از آن برای خود مزیت رقابت می‌سازند.^{۶۳} بدین‌سان ارتباط نزدیک بین اقتصاد و محیط زیست سبب طرح رویکرد جدیدی به نام اقتصاد سبز شده است که یکی از مهم‌ترین ابزار توسعه پایدار است. این پدیده، نه تنها بستر حذف فقر، افزایش رفاه عمومی، بهداشت و تحقق عدالت اجتماعی و آنچه در اصل ۳۴ قانون اساسی ایران مورد اشاره قرار گرفته است میسر می‌سازد، بلکه می‌تواند ابزار مناسبی برای سنجش دولت‌ها از جمله دولت ایران در این حوزه باشد؛ لذا جهت گذار به سوی اقتصاد سبز یکی از مکانیسم‌های مفید در کنار فناوری سبز، کاربست اصل آلوده‌ساز-پرداخت‌کننده است. در عصر حاضر، این اصل یکی از کارسازترین اصول حقوق بین‌الملل محیط زیست است که با خود دو کارکرد مهم به همراه دارد؛ یکی کارکرد پیشینی برای جلوگیری از آلودگی، و دیگری پسینی برای جبران خسارات وارده بر محیط زیست. بهره‌گیری از اقتصاد سبز، سبب انگیزه در کارگزاران اقتصادی می‌شود تا با رعایت استانداردها از انتشار آلودگی به‌عنوان یکی از مصادیق مهم اصل پیشینی، کاسته شود. کارکرد اصل پسینی، بیشتر جنبه جبران دارد. پژوهشگران داخلی بیان می‌دارند که کارکردهای پیشینی و به‌کارگیری مکانیسم‌های اقتصادی، می‌تواند نقش مهمی داشته باشد و درونی‌سازی هزینه‌های آثار جانبی و بیرونی خسارت به محیط زیست را از طریق اصل آلوده‌ساز-پرداخت‌کننده فراهم نماید.^{۶۴}

۲.۲.۳. ترکیه

در حقوق ترکیه، پرداخت یا اجبار به پرداخت در برابر ضرر مادی و معنوی که در نتیجه فعل مغایر با قانون عمداً یا از روی قصور و یا تقصیر رخ دهد، تضمینات (جبران خسارت) نام دارد.

۶۳ سیاوش اسماعیلی لکی و بهروز صبوخی لکی، «بررسی تأثیر احساس مسئولیت اجتماعی، ارزش‌ها و دانش زیست محیطی مصرف‌کنندگان با میانجی‌گری ادراک از تبلیغات زیست‌محیطی و محصول سازگار با محیط‌زیست بر قصد خرید محصولات سازگار با محیط

زیست»، چهارمین کنفرانس بین‌المللی پژوهش‌های نوین در مدیریت، اقتصاد و حسابداری، برلین-آلمان، (۱۳۹۵)، ص ۲.

۶۴ محمدحسین رضانی قوام آبادی، پیشین، ص ۱۱۹-۱۱۷.

۱.۲.۲.۳. پرداخت از طریق آلوده‌ساز

پس از بیان مقدمه بالا، باید بیان نمود که نظام حقوقی کشور ترکیه اقسام مختلفی از شیوه جبران خسارت را برای زیان‌دیدگان آلودگی محیط زیست میسر نموده است. شیوه اول، اصل پرداخت آلوده‌کننده است که در مواد ۱۵ و ۳۰ قانون محیط زیست به آن اشاره شده است. طبق این قانون، آلوده‌کننده، شخصی حقیقی یا حقوقی است که به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم موجب آلودگی یا برهم زدن تعادل محیط زیست می‌شود یا با فعالیت خود محیط زیست را مختل می‌کند و لذا در صورت وقوع خسارت، وی مکلف به جبران خسارت است. شیوه دوم، حذف موانع و خطر است؛ برای نمونه، قانون یادشده مؤسسات و سازمان‌ها دخیل در حوزه محیط زیستی را مکلف به نصب تصفیه‌خانه فاضلاب نموده است تا به این طریق تأثیرات مضر فاضلاب‌ها را حذف نموده، اقدامات احتیاطی را در این خصوص انجام دهند. شیوه سوم، تعطیلی مؤسسات و یا اخذ مجوزها است. در این کشور، اشخاص حقوقی مکلف‌اند طبق قانون ارزیابی محیط زیست، در راستای کاهش تخریب زیست‌محیطی مجوزهای لازم جهت انجام فعالیت خود را کسب نمایند. در غیر این صورت با جریمه اداری و حتی کیفری مواجه خواهند شد. رعایت اصل پیشگیرانه در قانون این کشور جلوه دیگری از حفاظت از محیط زیست است. مطابق با ماده ۳۰ قانون زیست‌محیطی، هرکسی که آسیب‌دیده یا از هر اقدامی که محیط زیست را آلوده می‌کند، آگاه شده باشد، حق دارد که به مراجع اداری و یا دادگاهی اطلاع دهد تا اقدامات پیشگیرانه از جمله توقف فعالیت‌های مربوطه انجام شود. مدعی می‌تواند با نهادهای یادشده مکاتبه کند و مراجع اداری و دادگاه‌ها مجاز هستند که عملیات آلاینده‌ها را تعلیق نمایند.

۲.۲.۲.۳. پرداخت نقدی و اخذ مالیات

در ترکیه جبران خسارت مادی و معنوی به شکل نقدی است. جبران خسارت مادی در این کشور از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. در ماده ۵۱ قانون تعهدات ۲۰۱۱^{۶۵} در این خصوص آمده است: «قاضی، محدوده جبران خسارت و کیفیت آن را به اقتضای وضعیت و با مدنظر قرار دادن قصور تعیین می‌نماید. اگر حکم به جبران خسارت به شکل پرداخت مقرری صادر شود، واردکننده

خسارت ملزم به ارائه وثیقه است». در ماده ۵۶ همان قانون، صحبت از نحوه جبران خسارات معنوی است. این ماده بیان داشته است، قاضی با ملاحظه ویژگی‌های خاص رویداد می‌تواند واردکننده خسارت را به پرداخت مبلغی پول محکوم نماید. به عقیده پژوهشگران، جبران خسارت معنوی، عنصری کامل‌کننده برای جبران خسارت مادی تلقی می‌شود، و گرنه ارزیابی جبران مادی ارزش‌های شخص و معنویات وی با پول کار ساده و آسانی نیست.^{۶۶} یکی از نکات برجسته در جبران خسارات مادی و معنوی بحث اختیارات قاضی است و این می‌تواند یکی از تفاوت‌های نظام حقوقی این کشور با ایران باشد. در حقوق ایران، حقوق موضوعه تحت تأثیر فقه است، لذا میزان جبران خسارت از سوی مقنن با الهام از این منابع تعیین می‌شود؛ درحالی‌که در ترکیه تعیین این امر به دست قاضی است. همچنین باید اشاره نمود که این کشور برای مبارزه و کنترل مشکلات زیست‌محیطی، اخذ مالیات‌های زیست‌محیطی را وضع نموده است. مالیات‌ها مربوط به نظافت محیط زیست، وسایل نقلیه موتوری و مالیات بر کربن از جمله آنهاست. طبق مقررات قانونی، صاحبان مشاغل این مالیات را هر سال در دو قسط مساوی به شهرداری پرداخت می‌کنند. قانون درآمد شهرداری‌ها مصوب ۱۹۸۴^{۶۷}، ناظر بر اخذ این مالیات‌هاست و حتی در قانون محیط زیست نیز به اخذ مالیات توجه شده است. برای نمونه، قانون‌گذار در ماده ۱۳ قانون محیط زیست ترکیه ۱۹۸۳ مقرر داشته است: «به منظور مدیریت کارآمد منابع و جلوگیری از آلودگی محیط زیست ناشی از کیسه‌های پلاستیکی، کیسه‌های پلاستیکی در محل‌های فروش به کاربر یا مصرف‌کننده در ازای دریافت هزینه داده می‌شود. هزینه پایه‌ای که باید اعمال شود، حداقل ۲۵ سنت تعیین شده است و هر سال از طریق کمیسیونی که از سوی وزارتخانه تعیین می‌شود، به‌روزرسانی می‌گردد».

۳.۲.۲.۳. اقتصاد سبز

ترکیه در مبارزه جهانی علیه آلودگی‌های محیط زیست نیز فعال است و در برنامه‌های مبارزه با انتشار گازهای گلخانه‌ای و گرم شدن زمین مشارکت می‌نماید. این کشور برنامه ملی اقدام تغییرات آب‌وهوایی را برای سال‌های ۲۰۱۱ تا ۲۰۲۳ معرفی نموده است تا بتواند به سوی اهداف

66. Mustafa Kicalioglu, Haksiz Fiilerden Dogan Tazminat Davalari, Third Edition, Ankara: Yetkin Press, 2015, p. 401.

67. Belediye Kanunu of 1984.

مرتبط با تغییرات آب‌وهوایی زمین گام بردارد. در این راستا قانون نظارت بر انتشار گازهای گلخانه‌ای و قانون مواد ازبین‌برنده لایه ازن را برای نظارت و بررسی بهتر در دست اقدام دارد. با این همه، محققان این کشور معتقدند برای جبران خسارات زیست‌محیطی اگرچه راهکارهای یادشده ضروری به نظر می‌رسد، ولی ناکافی است. آنها بر این باورند که ترکیه باید موضوع مصرف یا اقتصاد سبز را جدی‌تر دنبال نماید و در عمل نیز دولتمردان نگاه ویژه به مقوله اقتصاد سبز داشته‌اند، به‌گونه‌ای که در سال‌های اخیر از مناطق صنعتی سبز با سیاست‌ها و رویکردهای استراتژیک مختلف حمایت نموده و انگیزه‌های مختلفی را برای گذار به اقتصاد سبز فراهم ساخته‌اند.^{۶۸} این موارد شامل کسر مالیات، فرصت‌های اعتباری، پشتیبانی زیرساخت‌ها و خدمات آموزشی و مشاوره‌ای در مورد پایداری زیست‌محیطی است. در این راستا، حزب سبز در سال ۱۹۸۸ در این کشور به‌وجود آمد و مسائل محیط زیستی را در اساس‌نامه خود گنجانده و اصول اساسی آن با تأکید بر حقوق بشر و عدالت به‌تصویب رسید. مهم‌ترین اقدامات این حزب، تلاش در اجرایی کردن مقررات حقوقی، تأسیس وزارت محیط زیست، ظهور انجمن‌های متعدد و گشایش بخش‌های آموزشی مختلف دانشگاهی با تمرکز بر مسائل زیست‌محیطی بود. هرچند حزب یادشده چندان دوام نیاورد و در سال ۱۹۹۴ به کار خود خاتمه داد، ولی در سال ۲۰۰۸ بار دیگر با شعار «ترویج سیاست‌های سبز در مقابله با رکود» کار خود را از سر گرفت. هدف اصلی این حزب، دستیابی به قدرت نبود، بلکه به‌عنوان مخالف و منتقد دولت و سازمان‌های وابسته به آن، به دنبال حفظ محیط زیست در برابر سرمایه‌گذارانی بود که با بی‌توجهی به محیط زیست، به‌نوعی دشمن محیط محسوب می‌شدند.^{۶۹}

در کنار تمرکز به موضوع مهم اقتصاد سبز، محققان پیشنهاد می‌دهند برای کارآمد کردن جبران خسارت از روش‌های موجود در برخی کشورها از جمله امریکا، همچون الزام به اخطار و منع پیگیری‌های مکرر، خوداظهاری، أخذ حق‌الوکاله الگوبرداری شود که تاکنون این موارد در قانون محیط زیست ترکیه و یا حقوق تعهدات آنها نیامده است.^{۷۰} لذا از پرداختن به آنها خودداری می‌شود.

68. Tolga Ozturk & İnci Nur Durak, "EU Environmental Policies in the Context of Green Theory and Türkiye's Adaptation Process", *Alanya Academic Review Journal*, No. 8, (2024), p. 225-226.

69. E.B Sıpahtı, & S. Dinçer, Yeşil ideolojiler bağlamında yeşil siyasetin Türkiye'deki siyasi partilere yansımaları. *Kent ve Çevre Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1 (2019), p. 42.

70. OzGe Atil, *Ibid*, p. 119-120.

نتیجه

مقایسه دو نظام حقوقی ایران و ترکیه آشکار نمود که هر دو کشور سابقه طولانی در وضع مقررات زیست‌محیطی دارند و این خود نشانگر درک بالای قانون‌گذار از اهمیت حفظ محیط زیست است.

در ایران، غایت درک و توجه را در اصل ۵۰ قانون اساسی می‌توان یافت که پیشرفت حیات اجتماعی نسل امروز و فردا را مرهون حفظ محیط زیست دانسته است. همچنین در هر دو کشور با چاره‌اندیشی‌های کیفی و حقوقی پیش‌بینی شده در قوانین مختلف، سعی شده است بسیاری از جلوه‌های زیست‌بوم، گونه‌های جانوری، گیاهی و از همه مهم‌تر انسان را مورد حمایت قرار دهد. لکن از آنجا که فعالیت‌های پرمخاطره آسیب‌زا از طرف اشخاص حقوقی خصوصاً عمومی و نیز حقیقی ادامه داشته و خواهد داشت؛ همچنان در برابر کنترل آن مخاطرات، قانون گاه ضعف دارد و گاهی خالی از مقرر است.

در نوشتار حاضر به برخی از این کاستی‌ها اشاره شده است؛ لذا سعی می‌شود برای رفع و اصلاح آن پیشنهادهایی ارائه گردد:

۱. یکی از اقدامات بسیار مهم قانون‌گذار در ترکیه، پیش‌بینی نظریه مسئولیت بدون تقصیر برای جبران خسارات زیست‌محیطی است. با تصویب قانون محیط زیست در سال ۱۹۸۳ در ماده ۲۸ این قانون به‌صراحت از این نظریه نام برده شد. به این ترتیب با این اقدام از دشواری‌های نظریه تقصیر دوری جسته، حمایت بهتری از زیان‌دیدگان خسارات زیست‌محیطی صورت خواهد گرفت. در حقوق ایران نیز پیش‌بینی مبنای واحد و روشن از سوی قانون‌گذار در خود قوانین زیست‌محیطی ضروری است و استقبال از نظریه محض بین حقوق‌دانان در این زمینه بیشتر است. در نظریه محض به اثبات تقصیر نیازی نیست و صرف احراز رابطه سببیت بین فعل زیان‌بار و ضرر برای جبران خسارت کافی است.

۲. در قانون هوای پاک ایران مصوب ۱۳۹۶، مجازات حبس به‌عنوان یکی از ضمانت‌های اجرای کیفری حذف شده است؛ درحالی که گاهی در خصوص جرائم زیست‌محیطی تنها

اعمال حبس است که تناسب بین جرم و مجازات را برقرار می‌سازد و همان‌گونه که در بخش بررسی ضمانت اجرای کیفری در ترکیه ملاحظه گردید، مجازات حبس در کنار دیگر ضمانت‌ها برای مرتکبان جرائم زیست‌محیطی برقرار است.

۳. در حوزه محیط زیست توجه به روش‌های نوین جبران خسارات زیست‌محیطی، خصوصاً مقوله اقتصاد سبز در کنار روش سنتی، بسیار مفید و مؤثر است. در کشور ترکیه توجه به این مقوله بسیار پررنگ‌تر از نظام حقوقی ایران است و انتظار می‌رود که در ایران نیز بیشتر مدنظر قانون‌گذار قرار گیرد.

۴. امکان طرح دعوی مدنی از سوی شهروندان و سازمان‌های غیردولتی در راستای حفظ منافع همگانی در خصوص آسیب و خسارات زیست‌محیطی، موضوعی است که در نظام حقوقی ترکیه به صورت کامل‌تری نسبت به حقوق ایران پیش‌بینی شده است؛ لذا این موضوع نیز باید مورد توجه بیشتر قرار گیرد و کاستی‌ها مرتفع گردد.

منابع و مأخذ

الف) منابع فارسی

- کتابها

۱. مشهدی، علی (۱۳۹۸). *حقوق اساسی محیط زیست: مطالعه تطبیقی*. تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های حقوقی شهر دانش.

- مقالات

۲. اسدی، روح‌الله و حسن‌نیا بدرآباد، هدیه (۱۴۰۰). تحلیل چالش‌های مردم‌نهاد (سمن‌ها) زیست‌محیطی در ایران با نظریه جامعه‌شناسی ریگز. *پژوهش‌های جغرافیای سیاسی*، ۶(۲)، ۱-۲۱.
۳. اسکندری، محبوبه؛ رسولی، عصمت و فلاح، وحید (۱۴۰۱). طراحی الگوی برنامه درسی یادگیری خدمات‌رسانی با تأکید بر اقتصاد سبز (مطالعه موردی: دانش‌آموزان دوره اول متوسطه). *آموزش محیط زیست و توسعه پایدار*، ۱۲(۲)، ۱۱۹-۱۳۶.
۴. اسماعیلی لکی، سیاوش و صوحی لکی، بهروز (۱۳۹۵). بررسی تأثیر احساس مسئولیت اجتماعی، ارزش‌ها و دانش زیست‌محیطی مصرف‌کنندگان با میانجی‌گری ادراک از تبلیغات زیست‌محیطی و محصول سازگار با محیط زیست بر قصد خرید محصولات سازگار با محیط زیست. *چهارمین کنفرانس بین‌المللی پژوهش‌های نوین در مدیریت، اقتصاد و حسابداری*، برلین-آلمان، ۱-۱۶.
۵. بادینی، حسن؛ شعبانی کندسری، هادی و رادپور، سجاد (۱۳۹۱). مسئولیت محض؛ مبانی و مصادیق. *مطالعات حقوق تطبیقی*، ۳(۱)، ۱۹-۳۶.
۶. جعفری مجد، محمد؛ خوئینی، غفور و مهدوی کنده، حسین (۱۳۹۶). روش‌های جبران خسارات زیست‌محیطی بر مبنای اصول اخلاقی محیط زیست: در نظام حقوقی ایران. *پژوهش‌های اخلاقی*، ۷(۱)، ۶۷-۸۸.
۷. حاجی‌بیگی، سحر؛ عالی‌پور، حسین و پاکزاد، بتول (۱۴۰۲). عناصر مجرمانه شناور؛ امکان‌سنجی تحقق عناصر جرائم زیست‌محیطی. *مطالعات فقه و حقوق اسلامی*، ۱۵(۳۰)، ۱۲۱-۱۴۶.
۸. رضانی قوام‌آبادی، محمدحسین (۱۳۹۳). اقتصاد سبز: گامی به سوی تحقق توسعه پایدار در حقوق بین‌الملل محیط زیست. *دانشنامه حقوق اقتصادی*، ۲۱(۶)، ۱۱۴-۱۴۱.

۹. زاهدیان تجنکی، محمدحسین؛ شامبیاتی، هوشنگ و نجفی توانا، علی (۱۴۰۲). شاخص‌های سیاست‌گذاری کیفری جرائم زیست‌محیطی با تأملی در زیست‌بوم استان مازندران. *تعالی حقوق*، ۱۴(۳)، ۱۶۷-۲۰۰.
۱۰. سودمندی، عبدالمجید (۱۳۹۸). بهبود ضوابط کیفری و نوآوری‌های قانون هوای پاک در مقایسه با قانون نحوه جلوگیری از آلودگی هوا. *پژوهش حقوق کیفری*، ۷(۲۷)، ۹-۴۱.
۱۱. شاهرخی، سید نورالله و رحیمی، حبیب‌الله (۱۴۰۲). بررسی انطباق اصل جبران همه خسارات با مبانی کثرت‌گرا در حوزه فلسفه مسئولیت مدنی. *مطالعات حقوق تطبیقی معاصر*، ۳۰(۱۴)، ۱۷۹-۲۱۳.
۱۲. شریفی، محسن (۱۴۰۲). نقدی بر رویکرد قانون‌گذار ایران در قبال بزه‌کاری سبز. *مطالعات حقوقی*، ۱۵(۱)، ۶۶-۹۲.
۱۳. فلاح‌نژاد، فاطمه و موسوی مبارکه، محبوبه (۱۴۰۲). بررسی جبران خسارت زیست‌محیطی در نظام حقوقی ایران و چین. *مطالعات حقوق تطبیقی*، ۱۴(۲)، ۹۳۷-۹۶۴.
۱۴. قلی‌پور، غلامرضا و مهرا، نسرین (۱۳۹۹). جنایت اکو سایید؛ گذشته، حال و آینده. *پژوهش حقوق کیفری*، ۸(۳۰)، ۴۴-۸۱.
۱۵. کاتوزیان، ناصر و انصاری، مهدی (۱۳۸۷). مسئولیت ناشی از خسارت‌های زیست‌محیطی. *مطالعات حقوق خصوصی*، ۳۸(۲)، ۲۸۵-۳۱۳.
۱۶. کریمی، روح‌الله؛ پهلوان‌زاده، عباس و جلالی، حسین (۱۴۰۱). تحکیم جایگاه دادخواه خصوصی در دعاوی محیط زیستی علیه دولت. *علوم و فناوری محیط زیست*، ۲۴(۵)، ۱۴۷-۱۵۶.
۱۷. غازی، ایران و ملایی، اعظم (۱۳۹۵). ناپایداری زیست‌محیطی در خاورمیانه و چالش‌های سیاست‌گذاری مدیریتی و فرهنگی: مطالعه مقایسه‌ای با ایران، ترکیه و عربستان. *علوم سیاسی*، ۱۲(۳۷۹)، ۱۲۱-۱۴۴.
۱۸. محسنی، حسن (۱۳۹۹). شدت «زیان زیست‌محیطی» قابل مطالبه در حقوق فرانسه و چالش‌های مفهوم «آلودگی در حقوق ایران». *تحقیق و توسعه در حقوق تطبیقی*، ۳(۶)، ۱۵۵-۱۸۳.
۱۹. موقوفه‌ای، مهری؛ رنجبر، ایرج و آزادبخت، فرید (۱۴۰۰). جبران خسارت قربانیان زیست‌محیطی در فقه و حقوق بین‌الملل. *مطالعات فقه اقتصادی*، ۳(۴)، ۱۲۵-۱۴۳.

۲۰. نمایان، پیمان و طیبی، سبحان (۱۴۰۳). سنجش تطبیقی گفتمان دیپلماسی محیط زیست و حقوق بین‌الملل کیفری در پیشگیری از ارتکاب جرائم محیط زیستی. *مطالعات حقوق تطبیقی معاصر*، ۱۵(۳۴)، ۳۲۱-۳۵۰. Doi: 10.22034/LAW.2023.58484.3319
۲۱. همتی، مجتبی (۱۳۹۷). اقامه دعوی جبران خسارت زیست‌محیطی در نظام حقوقی ایران. *دیدگاه‌های حقوق قضایی*، ۳۳(۸۱)، ۲۲۱-۲۵۳.
۲۲. یوسفی صادق‌لو، احمد (۱۳۹۹). مسئولیت مدنی محیط زیست در قانون و رویه. *قضاوت*، (۸۰)، ۵۷-۱۰۳.

ب) منابع انگلیسی

- Books

23. Cem, Sahin (2020). *Takip, Temsil Yayınevi*. Istanbul.
24. Oguzman, M. & Turgut, O. (2018). *Borclar Hukuku Genel Hukimler*. Istanbul: Vedat Kitapçılık.
25. Kicalioglu, Mustafa (2015). *Haksiz Fiilerden Dogan Tazminat Davalari*. 3^{ed} Edition, Ankara: Yetkin Press.

- Articles

26. Acibuca, V. & Kaya, A. (2024). Environmental Awareness and Attitudes of University Students: The Case of Türkiye. *Journal of Agricultural Sciences*, 8(1), 237-246.
27. Atil, O. (2017). Adopting the Citizen Suit Provision of the United States Clean Water Act as a Tool for Water Pollution Enforcement in Turkey. *Journal of Transnational*, (26), 76-121.
<https://ir.law.fsu.edu/jtlp/vol26/iss1/3>
28. Babaoglu, Basak & Wulf, Alexander J. (2016). Decriminalizing the Issuance of Bad Checks in Turkey: an Analysis of the Effects of Changes in Penalties. *European Journal of Law and Economics*, 42(1), 5-23.
29. Bakar, E. & Akcaalan, M. (2023). Historical Background of Secondary School Environmental Education and Climate Change Lesson in Türkiye. *Bartın University Journal of Faculty of Education*, 12(3), 488-500.

30. Demir, S.; Demir, H.; Caklar,k.; Murat, C. (2022). Environmental Quality and Health Expenditures Efcieny in Turkiye: the Role of Natural Resources. *Environmental Science and Pollution Research*, (30), 15170–15185.
31. Funda Gokce, G.; Ozbay, M.; Demirel, O. (2021). Environmental Policies Applied in Turkey, *VImarsh - A b-Annual Peer-Reviewed Refereed Journal*, 2(12), 43-35.
32. Khalatbari, Y. & Poorhashemi, A. (2019). Environmental Damage: Challenges and Opportunities in International Environmental Law., *CIFILE Journal of International*, 1(1), 21-28
33. Kurtic, E. (2022). Criminalizing Environmental Activism in Turkey. *Middle East Brief*, 144, 2-10.
34. Oguz, H. (2016). Sorumluluk Hukukunda Kusur: Fault in Liability Law. *Turkiye Adalet Akademisi Dergisi*, Taad, Yıl: 7, Sayı: 28, 273-286.
35. Ozturk, T. & Durak, I. (2024). EU Environmental Policies in the Context of Green Theory and Türkiye's Adaptation Process. *Alanya Academic Review Journal*, 1(8), 224-236.
Doi: 10.29023/alanyaakademik.1324780
36. Sipahi, E.B. & Dinçer, S. (2019). Yeşil ideolojiler bağlamında yeşil siyasetin Türkiye'deki siyasi partilere yansımaları. *Kent ve Çevre Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 17-57.
37. Yıldırım, K. & Emre Ayna, Y. (2018). The Role of Non-Governmental Organizations in Environmental Governance in Turkey. *Adam Akademi*, 2(8), 409-431. DOI: 10.31679/adamakademi.427082